

Jan Hryńczuk

ATMOSFERA DUCHOWA WIEDNIA W OKRESIE FIN DE SIECLE`U

Schyłek XIX w. zbiegł się w Europie z głębokim i wyraźnie ujawniającym się we wszystkich dziedzinach życia duchowego oświeconych warstw społeczeństwa kryzysem mieszczańskiej kultury. Zjawisko to określa się zazwyczaj terminem "fin de siècle". Termin ten pochodzi od tytułu komedii francuskich literatów F. de Jouvenota i H. Micarda, wystawionej w 1888 r. w Paryżu. Określenie to szybko rozpowszechniło się w Europie i stało się synonimem pesymistycznych nastrojów, przekonania o nieuchronnym zmierzchu istniejącej kultury, o zbliżaniu się końca epoki lub nawet upadku formacji kulturowej Zachodu. Aczkolwiek dekadenskie nastroje ogarnęły wówczas z różnym nasileniem całą Europę, to jednakże trzeba stwierdzić, że fin de siècle oddziaływał szczególnie silnie na atmosferę życia duchowego Wiednia.

Wiedeń był na przełomie XIX i XX w. stolicą wielkiego mocarstwa - monarchii Austro-Węgier - równocześnie pulsującą życiem metropolią. Naddunajska stolica miała w tych latach ponad milion mieszkańców, w ciągu roku odwiedzało ją ok. 300 tys. turystów. Charakterystyczną cechą Wiednia był jego niejednorodny charakter w wielu dziedzinach: był siedzibą administracji tzw. Przedlitawii, - tzn. tych krajów i prowincji, które nie weszły po 1867 r. w skład Węgier - wielkim ośrodkiem kultury i nauki, a równocześnie miastem przemysłowym.

Austria była monarchią i krajem o silnych przeżytkach feudalnych, arystokracja i szlachta odgrywały w życiu publicznym ważną rolę. Udział arystokracji w życiu kulturalnym kraju był znacznie skromniejszy, tylko jednostki spośród niej gotowe były przejąć mecenat nad pisarzami i artystami. Znacznie większą ambicję sprawowania mecenatu wykazywała część liberalnego mieszczaństwa. Na ogół ich rola w aktywizowaniu życia kulturalnego ograniczała się jed-

nakże do organizowania koncertów dla niezbyt liczного grona gości lub zapraszania na przyjęcia pisarzy i artystów.

Rozpatrzmy jakie idee kształtowały wówczas światopogląd inteligencji twórczej. Nieco później niż w Niemczech modny stał się w Austrii Nietzsche. Należy jednak zaznaczyć, że nie wszystkie elementy filozofii autora "Tako rzecze Zaratustra" znalazły oddźwięk wśród wiedeńskich intelektualistów. Nietzsche jawił się młodemu pokoleniu literatów i artystów przede wszystkim jako krytyk mieszczańskiej kultury, przeciwnik liberalizmu i socjalizmu, orędownik kultu życia, pojmowanego jako naczelną wartość. Szczególnie silny oddźwięk wzbudziła wśród literatów wiedeńskich wysunięta przez Nietzschego koncepcja dwóch postaw w twórczości: dionizyjskiej i apollińskiej. Postawa dionizyjska ma charakter żywiołowy, ekstazyzny i orgiastyczny; apollińska zaś dąży do osiągnięcia jasności, przejrzystości, zrównoważonej doskonałości i harmonii. Nietzsche opowiadał się za postawą dionizyjską, ponieważ uważał, że wynika ona z fundamentalnych praw życia.

Postawa dionizyjska znalazła wielu zwolenników wśród cyganerii artystycznej, częstokroć po prostu dlatego, że uwalniała od wymogów żmudnej i czasochłonnej pracy nad doskonałością kompozycji i klarownością języka. Czasem natomiast kult spontaniczności był jedynie pozą, próbą manifestowania własnej genialności.

Jeden z najbardziej typowych przedstawicieli wiedeńskiej cyganerii - Peter Altenberg - pisał swoje impresjonistyczne szkice w kawiarni, częstokroć na papierowych serwetkach. Było to niewątpliwie wyrazem wiary w spontaniczny charakter twórczości.

Fascynacja dionizyjską spontanicznością ujawniała się w literaturze jako lekceważenie kompozycji i formy utworów, przeniesienie punktu ciężkości na oddanie atmosfery. Rezultatem tej tendencji staje się zwrot ku mniejszym gatunkom literackim, ulubioną formą staje się szkic i esej.

Wpływ Nietzschego zaimplementował się również w dziedzinie stylu. Wielu przedstawicieli "Młodej Austrii" przeważnie nieświadomie naśladowało podniosły, tchnący patosem styl autora "Tako rzecze Zaratustra". Oto jak młody R. M. Rilke pisze o sztuce w swoich pamiętnikach w 1898 r.

Wisset denn, daß die Kunst ist; das Mittel Einzelner, Einsamer, sich selbst zu erfüllen. Was Napoleon nach außen war, das ist jeder Künstler nach innen... Wisset denn, daß die Kunst ist; ein

Weg zur Freiheit. Wir sind alle in Ketten geboren. Der und jener vergißt seine Ketten: er läßt sie versilbern oder vergolden. Wir aber wollen sie zerreißen. Nicht mit häßlicher und wilder Gewalt: herauswachsen wollen wir aus ihnen¹.

Podobny ton można czasem znaleźć i u Hermanna Bahra, m. in. w artykule "Die Moderne".

Wir haben nichts als das Aussen zum Innen zu machen, dass wir nicht länger Fremdlinge sind, sondern Eigentum erwerben. Aber wir müssen uns reinigen zuvor, für die künftige Einwanderung, reinigen von den Tyrannen. Es darf keine alte Meinung in uns bleiben, kein Betrug der Schule, kein Gerücht, das nicht Gefühl ist. Es muss ausgeholt werden, dass der Morgenwind der Freiheit durchstreichen kann, der die Saat herweht. Die Axt muss mörderisch übers Gestrüpp².

W okresie fin de siècle'u empiriokrytycyzm zdobył sobie zwolenników wśród intelektualistów wiedeńskich. Jeden z twórców tego kierunku w filozofii, Ernst Mach, był w tych latach profesorem fizyki i filozofii Uniwersytetu Wiedeńskiego. Oddziaływanie empiriokrytycyzmu na światopogląd wiedeńskich literatów przyczyniło się w decydującym stopniu do powstania impresjonizmu w literaturze, przy czym należy podkreślić, że najwięcej zwolenników zdobył on sobie właśnie w stolicy Austrii.

Na Wiedeńskim Uniwersytecie wykładał również Zygmunt Freud, którego działalność naukowa i życie ściśle związane były z Wiedniem. Jego przyjacielem był Artur Schnitzler, jeden z najwybitniejszych prozaików "Młodego Wiednia".

Wpływ filozofii Freuda przyczynił się do powstania nowych środków przedstawiania zjawisk psychicznych i nadał literaturze austriackiej nowoczesny charakter. O nowatorstwie literatury austriackiej fin de siècle'u świadczy m. in. to, że w opowiadaniu Schnitzlera "Leutnant Gustl" z 1901 r. zastosowany został po raz pierwszy w piśmiennictwie niemieckojęzycznym monolog wewnętrzny.

Na atmosferę Wiednia oddziaływały w pewnej mierze walki polityczne i pogłębiający się kryzys monarchii Austro-Węgier spowodowany głównie antagonizmami narodowościowymi i społecznymi. Rezultatem tych konfliktów był obstrukcjonizm deputowanych czeskich i

¹ R. M. R i l k e, Tagebücher aus der Frühzeit, Leipzig 1942, s. 36-37.

² Cyt. wg zbioru artykułów i esejów: H. B a h r, Die Überwindung des Naturalismus, Dresden 1891, s. 4.

południowośłowiańskich w parlamencie austriackim. Paraliż działalności ustawodawczej parlamentu podkopał jego autorytet, wywołał erozję ideałów Rewolucji Francuskiej. Symptomatycznym przejawem kryzysu liberalizmu były zaskakujące sukcesy wyborcze Partii Chrześcijańsko-Społecznej Karla Luegera. Partia ta szermowała w swej agitacji wyborczej głównie hasłami antysemitickimi i antyczeskimi, skierowanymi przeciwko napływającej do Wiednia ludności żydowskiej i czeskiej. Partia Chrześcijańsko-Społeczna zdobyła większość w radzie miejskiej, a Karl Lueger został burmistrzem Wiednia, miasta, którego ludność zapisała w historii tak chlubne karty w walce o ideały wolności, równości i ludowładztwa. O wiele bardziej niebezpiecznymi przeciwnikami liberalizmu i postępu niż Lueger, który nie wychodził w swojej agitacji poza ramy parlamentaryzmu i wyznaniowego antysemityzmu, byli tacy ideolodzy rasizmu, jak Georg Schönerer, przywódca Niemieckiego Ruchu Narodowego oraz Houston Stewart Chamberlain, którego główne dzieło "Podwaliny XIX wieku" ukazało się w 1899 r.

Nie można uważać za przypadek, że właśnie w tym samym mieście, w którym żyli i działali tacy ludzie, jak Chamberlain, Schönerer i Lueger mieszkał stale i rozpoczął działalność polityczną Theodor Herzl, twórca syjonizmu. Jego broszura "Państwo żydowskie" ukazała się w Wiedniu w 1896 r.

Pisarze "Młodego Wiednia" stronili od czynnego udziału w życiu politycznym, co oczywiście nie wykluczało, że byli gorliwymi czytelnikami prasy. Właśnie w okresie fin de siècle'u polityka zaczęła uchodzić za coś wulgarnego i moralnie podejrzanego. To właśnie mentor i przyjaciel Hofmannethala, Stefan George, ostrzegał, że należy chronić sztukę przed "eporami dnia". Jedyne w nielicznych utworach Schnitzlera można znaleźć oddźwięk ówczesnej sytuacji politycznej oraz występujących konfliktów. W utworach Hofmannethala, Leopolda von Andriana, Richarda Beer-Hofmanna, Felixa Dörmanna i in. akcja toczy się przeważnie w przeszłości, w średniowieczu lub w XVIII w. Była to niewątpliwie forma eskapizmu wynikająca z alienacji pisarza, niewiary w możliwości oddziaływania na społeczeństwo oraz z wpływu dominujących wówczas poglądów o prymacie sztuki zajmującej się problemami ponadczasowymi.

Atmosfera Wiednia fin de siècle'u nie można zrozumieć, jeśli nie weźmie się pod uwagę roli kawiarni w życiu literackim. "Nigdy dawniej i nigdy potem, ani w Austrii, ani w Niemczech, Francji

czy Włoszech nie było życie literackie intymniej zespolone z kawiarnią niż "Młody Wiedeń" z Cafe Griensteidl..."³ pisał Alfred Zohner w artykule poświęconym temu zjawisku. Kawiarnia Griensteidl założona została w 1847 r. przez aptekarza Heinricha Griensteidla, na parterze pałacu Herbersteińów przy Michaelerplatz (róg Herrengasse). Ponieważ niedaleko znajdował się Burgtheater często przychodzili tutaj literaci, aktorzy i miłośnicy teatru. W latach dziewięćdziesiątych zaczął tu regularnie zachodzić Hermann Bahr, krytyk i pisarz, herold nowych prądów literackich. Złośliwi mówili o nim, że jest człowiekiem najwcześniej i najlepiej poinformowanym o tym, co stało się poprzedniego dnia modne w Paryżu. Trudno jednakże przecenić zasługi Bahra w dziedzinie unowocześnienia i ożywienia literatury austriackiej. To on odkrył najwcześniej talent Hofmannsthala i przyciągnął go do kręgu pisarzy nowego Wiednia.

Wokół Bahra grupowali się inni pisarze: poważny Arthur Schnitzler, zjadliwy Karl Kraus, wytworny dandys baron Leopold von Andrian, "bohemien" par excellence Peter Altenberg, młodziutki Hugo von Hofmannsthal i in. Największe poruszenie wśród publiczności wiedeńskiej wywołał przyjazd Henrika Ibsena w kwietniu 1891 r., a dla literatów szczególne znaczenie miało przybycie do Wiednia Stefana Georgego, który postanowił spotkać się z Hofmannsthalem.

Dnia 20 stycznia 1897 r. kawiarnia Griensteidl została zlikwidowana w związku z przebudową Michaelerplatz i pałacu Herbesteinów. Dla wiedeńskich literatów było to niemal kataklizmem, a Karl Kraus nawiązując do tego wydarzenia, wydał specjalną broszurę "Die demolierte Literatur" ("Literatura zdemolowana"), pełną złośliwostek pod adresem swoich kolegów po piórze. Wiedeńscy literaci przenieśli się do kawiarni "Central", do której nie potrafili jednak tak przywiązać się, chociaż była nowocześniejsza i bardziej reprezentatywna.

Obok kawiarni doniosłym czynnikiem w życiu kulturalnym Wiednia była prasa i to zarówno literacka, jak i wielkie dzienniki informacyjne. W 1890 r. Herman Bahr założył wraz z kilkoma innymi osobami miesięcznik literacki "Moderne Dichtung", który wychodził

³ Por. Geschichte der deutschen Literatur in Oesterreich-Ungarn im Zeitalter Franz Josepha I. T. 2 1890-1918, hrsg. von E. Castle, Wien [1937], s. 1715.

przez jakiś czas w Brnie. W 1891 r. zmieniono profil czasopisma, które po przeniesieniu do Wiednia zaczęło ukazywać się jako dwutygodnik pod tytułem "Moderne Rundschau". Był to właściwie organ wiedeńskich literatów, zwolenników nowych kierunków w ówczesnej literaturze. Z powodu narastających trudności finansowych czasopismo to połączyło się z berlińskim organem literackiej awangardy "Freie Bühne".

Doniosłą rolę odgrywał w tych latach założony przez Hermanna Bahra, dr. Isidora Singera i Heinricha Kannera tygodnik "Die Zeit". Czasopismo to miało obok części, w których dominowały artykuły publicystyczne i naukowe, dział recenzji - szczególnie teatralnych. Dzięki poparciu Bahra, literaci, którzy wybrali styl życia cyganerii, mogli zarobić trochę pieniędzy (jako honorarium) za recenzje. Niezwykle oryginalnym periodykiem była "Die Fackel", organ Karla Krausa. Był to właściwie periodycznie ukazujący się zbiór krytycznych analiz i felietonów Karla Krausa.

Oprócz tych czasopism, związanych personalnie z "Młodym Wiedniem", w naddunajskiej metropolii ukazywał się szereg eklektycznych lub informacyjnych czasopism literackich: "Neue Revue" (1893-1898), "Wiener Literatur-Zeitung", "Wiener Rundschau" (1896-1901). Wielkie dzienniki informacyjne "Neues Tagblatt", "Neues Wiener Journal" i in. ukazywały się z dodatkami literackimi zawierającymi bogate zestawy recenzji. Umożliwiało to zarabianie piórem na życie tym wiedeńskim literatom, którzy nie posiadali majątku i nie pracowali zawodowo (na przykład Peter Altenberg).

Zrozumienie ówczesnej atmosfery nie jest możliwe, jeśli nie uwzględnimy jeszcze jednego momentu: ludzi z ówczesnych klas posiadających, w tym również inteligencja twórcza, pragnęli i umieli się bawić. Pod tym względem przypominali arystokrację francuską okresu ancien regime'u. Należy pamiętać, że lata przed I wojną światową określano też terminem "belle époque". Piękną była ta epoka jedynie dla ludzi posiadających, ale nie dla ogromnej rzeszy wiedeńskich robotników i drobnych rzemieślników. Większość ówczesnych intelektualistów uświadamiała sobie, że "belle époque" zbliża się ku końcowi, bo sfery rządzące nie będą w stanie wyjść z impasu, w jakim znalazło się państwo Habsburgów, w wyniku pogłębiających się konfliktów narodowych i społecznych.

Karl Kraus napisał w jednym ze swych felietonów, że Wiedeń jest "stacją doświadczalną" końca świata. W tych słowach kryje się o wiele głębszy sens niż to może się w pierwszej chwili wydawać. Wiedeń był doskonałym paradygmatem mieszczańskiej Europy okresu "belle époque", przy czym ujemne i dodatnie cechy epoki wystąpiły tu na skutek warunków społecznych i sprzeczności narodowych szczególnie wyraziście i jasnowo. Ten kryzys Austrii ukazywali z całą surowością zaangażowani krytycy i tacy wybitni pisarze austriaccy jak: Robert Musil, Heimito von Doderer, Josef Roth, Hermann Broch.

W specyficznej atmosferze fin de siècle'u powstała w Wiedniu wspaniała literatura, która stanowi cenny składnik artystycznego dorobku ludzkości.

Katedra Literatury Niemieckiej

Jan Hryńczuk

DIE GEISTIGE ATMOSPHERE WIENS IN DER ZEIT DES FIN DE SIÈCLE

In Aufsatz wurden die Faktoren, die das geistige Leben Wiens der Jahrhundertwende geprägt hatten, herausgeholt und erörtert. Auf die Weltanschauung der Wiener Intellektuellen wirkten am stärksten die Ideen von Friedrich Nietzsche und Ernst Mach. Obwohl die Mehrheit der Kulturschaffenden die Politik verabscheute, wurden sie von der Krise des Liberalismus tief erschüttert. Der Verfasser wies darauf hin, daß die Cafés (Griensteidl, "Central") eine außerordentlich wichtige Rolle im literarischen Leben Wiens um die Jahrhundertwende spielten. Es wurden auch die literarischen Zeitschriften, die die damalige Avantgarde förderten, charakterisiert. Den Aufsatz schließt die These ab, daß das Fin de Siècle ein vortreffliches Paradigma des damaligen Europa war.